

Človek: Unikat, pokopan pod težo posnemanja

Odgovor na nastopni govor Renéja Girarda ob sprejemu v Francosko akademijo¹

*S krvjo prepojene cunje in grozljivi udi,
za katere so se tepli požrešni psi.*

Od kod prihaja ta lajež? Ali v Teramenovi zgodbi prepoznamo togotne konje, ki po obali vlečejo Hipolitovo razčetrverjeno truplo? Kdo so kače, ki sikajo nad vašimi glavami? Hvala vam, gospod, da ste nas v laježu, rezgetanju in krikih razjarjenih živali naučili slišati naše lastno vpitje; da ste v krvavi tolpi, v kačjem gnezdu, v zagrizenih zvreh razkrili odvratno nasilje naše družbe; da ste v razkosanih telesih nenazadnje razkrili nedolžne žrtve naših linčanj.

Ta zverinjak iz družine človečnjakov bi bil po Racinu lahko zbesnjen pobegnil iz grške antike, kjer traške žene raztrgajo Orfeja na kose, iz angleške renesanse ali iz našega klasicizma 17. stoletja, kjer so v vsaki tragediji nepogrešljive sledi usmrtitev, resničnih ali upodobljenih. Kamiline *kletve* pri Corneillu zberejo proti Rimu vsa ljudstva, ki izhajajo iz konca veselja; pri Shakespearu zbrani senatorji zabodejo nože v Cezarjeve prsi. Odkrili ste izvor tragedije, ki ga je Nietzsche iskal, ne da bi ga našel. Ležal je podarjen v grškem korenu besede *tragos*, ki pomeni kozel, grešni kozel, ki ga množice, pripravljene na klanje, izženejo, natovorjenega z grehi sveta, in katerega podobo popolnoma spremeni Jag-nje božje. Hvala, ker ste v črno skrinjico, ki jo skrivamo med nami, prinesli luč.

Mi.

Mi, patriciji na Kozji loki² zbrani v koncentričnih krogih okrog rimskega kralja. Mi,

v mraku nevihte, skozi katero švigajo strele. Mi, ki Romula sekljamo na koščke. Ko znova zasiye dan, vsak izmed nas poln sramu beži in med gubami svoje toge skriva ud razkosanega kralja. Mi, rimski vojaki, ki se gnetemo okrog Tarpeje in na deviško telo krepostne vestalke mečemo zapestnice in ščite. Mi, ki kamenjamo prešušnico, mi, preganjalci, ki mečemo kamen za kamnom na diakona Štefana, ki v agoniji zagleda odprto nebo ...

Mi, ki izberemo ali zavrnamo kandidata, ko na črepinjo žgane glinje zapišemo njegovo ime, kot v spomin na nekdanja kamenjanja. Mi, ki z volitvami³ določamo voditelja, spet ne da bi vedeli, da pomen te besede še vedno nosi v sebi drobce, ki so jih nekoč metali na izvoljenega.

S temi ubijalskimi kamni gradimo naša mesta, hiše, spomenike, to institucijo. Mi, ki v naši strasti - ki jo prav te volitve za kratek čas sprostijo, izvolimo kralja ali žrtev. Mi, vaši sobratje, ki smo vas izvolili z našimi glasovi. Mi, ki pridno sedimo okrog vas, ki stojte govorite o našem pokojnem patru Carréju.

Vam se moram zahvaliti, da prvikrat vidim arhaično divji pomen tega obreda, stole, pritrtjene v tla v koncentričnih krogih, nepremične, ločene med seboj. Slišim tišino občinstva, ki vas posluša v občudujočem pomirjenju, vas, izvoljenega, ki stojite. Prvič odkrivam tudi okroglo kapelo okrog Mazarinovega groba, narejeno tako kot grob iz kamnov nekega zamrznjenega kamenjanja, ki so kot po-manjšan model egiptovskih piramid, ki so bile

brez dvoma med prvimi tudi same rezultat dolgotrajnega kamenjanja faraonovega telesa, ki pobito obleži pod kupom kamenja. Ali ustanove iz primitivne smrtne kazni postavljajo nekropole ali metropole? Ali kupola Francoske akademije zarisuje le še pozabljen vzorec?

Kaj pomeni osebek, ki mu pravimo ti ali jaz? *Sub-jectus*: tisti, ki položen, vržen na tla, vržen pod kamenje umre pod štiti, volitvami, našimi vzklikanji. In kakšno odvratno vezivo povezuje skupine v množinski osebek, ki mu pravimo mi? Ta cement je sestavljen iz vsote naših sovraštev, rivalstev, mržnje. Neprestano rojevana, mimetična mati same sebe, mačeha skupin - nasilje. Molekula smrti, ki je prav tako neizprosno posnemana, ponavljana, upodobljena kot molekule življenja. To je stalni motor zgodovine. Poglobljena učna ura osnov skladnje in sociologije politike: vi, pod črno skrinjico kamnov ste grešni kozel; mi, v črni skrinjici noči, smo - ne da bi vedeli - nekdanji preganjalci. Učna ura antropologije in hominizacije. Še se bom vrnil k tej temi.

Od kod izvira to nasilje?

Poglejte naša zelena oblačila. Zakaj določena skupina takole paradira v uniformi? Zakaj moški in ženske sledijo različnim modam - oblačilni, intelektualni, govorni? Zakaj si želimo, da bi nas imeli za izredne in izjemne le pod pogojem, da delamo kot vsi ostali? Zakaj omenjena politična korektnost tako puštoši svobodo mišljenja? Zakaj je potrebno toliko poguma, da se pove, kar se ne govori, da se misli, kar se ne misli, da se naredi, kar se ne dela? Zakaj svobodna pokornost postavlja oblasti? Zakaj poklekne pred veličino ustanov, katerih današnji obred je izjemno lep primer.

Vi ste odkrili tudi to drugo in prvotno vezivo, ki omogoča dobršen del družbenih in osebnih vezi: mimikove kretnje, vedenje in misli nas delajo podobne našim sorodnikom opicam, šimpanzom ali bonobojem, ki jih - *Aristoteles dixit* - prekašamo v posnemanju.

Kolikokrat sem na ministrstvu, na kakšnem uradnem sprejemu ali v bolnišnici, v času vizite profesorja medicine ob bolnikovi postelji, na lastne oči videl, kako so se šli veliki antropoidi smešno bedne hierarhične igrice, kjer je dominantni samec paradiral pred podložniki ali podrejenimi samicami. Posnemanje povzroča bolj ali manj kruto nadvlado, ki jo izvajamo ali trpimo.

Model, ki nam ga ponujate v razmislek, je antropološki in tragičen in osvetljuje našo izkušnjo. Izhaja iz posnemanja in želje, ki iz tega izvira. Nekdo je zaljubljen v ljubico svojega prijatelja ali v prijatelja svoje ljubice. Drugi je ljubosumen na položaj svojega sosedu. Kateri otrok ne vpije "meni tudi" takoj, ko sestra ali brat dobita darilo? In kdo izmed odraslih se lahko ubrani istemu refleksu? Stanje enakosti ustvarja rivalstvo, ki nas v zamenj spreminja v dvojčke, ki v sebi obenem podžigajo sovražstvo in privlačnost. Iz enoličnosti dvojčkarstva, ki je vsemu navkljub produktivno, privre na dan cela paleta nasilnih, prvinskih čustev, ki so le navidežno raznolika in barvita. Želimo si istega, želja nas dela iste. Isto povzroči željo, ki se monotono ponavlja na dvojnem zemljevidu Nežnega in Zlobnega,⁴ ki ga vi rišete s čopičem mimika.

Še bolje: mimetizem vre iz telesa, iz živčnega sistema, ki vsebuje *zrcalne nevrone*, ki so jih nedavno odkrili italijanski kognitivisti in za katere je danes znano, da se vzdružijo takrat, ko naredimo določeno kretnjo, pa tudi takrat, ko vidimo nekoga drugega narediti isto kretnjo. Kot da bi bilo gledanje dejanja enakovredno dejanju samemu. Oponašanje tako postane eden od vsesplošnih kalupov našega vedenja. Posnemamo, razmnožujemo, ponavljamo. Kopija množi in širi željo posameznika ter kolektivne kulture, tako kot geni DNK razmnožujejo in sejejo življenje. Nenavaden dinamizem identičnega, pri čemer se odvečen avtomatizem v nedogled kopira in se nenehno ponavlja.

Posegli ste v eno od velikih skrivnosti človeške kulture, predvsem te, ki jo poznamo danes in katere kode preplavljajo svet z obratno sorazmerno hitrostjo glede na življenje: tri milijarde osemsto tisoč milijonov let za eno in komaj nekaj tisočletij za drugo. Velike revolucije – sekanje kamna v paleolitiku, pisava v antiki, tisk v renesansi, verižna in serijska industrija izpred nekaj stoletij, nove nedavne tehnologije – so namreč vse brez izjeme izumile ponavljalce, kode ali operacije kodiranja, ki so v poplavi obilja tako značilne za našo komunikacijsko in reklamno družbo. Podobnost omenjenih ponavljalcev draži in ponavlja mimetizem naših želja; zdi se, da ponavljalci sami skušajo posnemati razmnoževalni proces žive DNK.

Kako naj drugače imenujem predmete, ki nas obdajajo – avtomobili, letala, gospodinjinski aparati, obleke, plakati, knjige in računalniki ..., ki so vsi na voljo našim željam – kot ponovitve enega in istega modela z manjšimi variacijami? In kaj naj rečemo drugega o tem, kar nekultura naših elit v zasebnih podjetjih ali v javni upravi imenuje *management*, kot to, da je cilj strašanske teže njihove organizacije narediti vsako človekovo dejavnost homogeno in razmnožljivo in tako dati moč tistim, ki zanjo nimajo posebnega posluha? In kaj naj rečemo o širjenju zaščitnih znamk, katerih izvor nam je znan: izvirajo iz sledi, ki so jih na obali v pesku puščale za seboj vlačuge iz Aleksandrije in tako razkrivale svoje ime in smer svojega ležišča? Ali ob njihovih podvojenih stopinjah ne pridemo spet nazaj k želji? Kateri lastnik velike blagovne znamke, ki se danes povsod pojavlja, ve, da je “sin aleksandrijskih vlačug”? Če tega še ne ve, mu to z veseljem povem. Ustvarili smo okolje, v katerem sta uspeh ali celo sama stvaritev odslej bolj odvisna od razmnoževanja kot od neponovljivosti.

Najhujša nevarnost za naše otroke je, da jih sinovi vlačug, katerim sem ravnokar prikladal v spomin njihovo plemenito poreklo,

potaplja v svet podvojenih kod. Tlačimo jih z odvečnostjo. Kriza vzgoje je v tem, da jih učni sistem, ki seveda sloni na posnemanju, uči, naj postanejo neponovljivi posamezniki. Mediji, reklame, trgovine in igre pa trobijo nasprotno: “Posnemajte me, postanite avtomatični vzvodi kopij naših znamk, da bo ponavljanje vaših kopiranih teles in kretenj pomnožilo naše trgovske uspehe”. Plašna in skoraj brez glasu nasproti tem mogotcem jim vzgoja šepeta: “Ne posnemajte nikogar razen samih sebe; postanite vaša svoboda”. S tem ko je družba postala pedagoška, je postala vzgoja kontradiktorna. Kriza ustvarjanja je v tem, da v svetu ponavljalcev, razmnoževalnih načinov in kod, kmalu tudi klonov, neponovljive stvaritve ostajajo skrite – do nastanka novega sveta. Tako ste nam razkrili, kako osebna želja in človeška kultura povečujeta eno od skrivnosti življenja, rojstva, narave.

Zaslepljeni z enoličnostjo istega slabo prepoznavamo ponavljanje. Ali razumemo, na primer, kako tehnika, ki izhaja iz telesa, v prvi vrsti posnema enostavne funkcije naših organov: kladivo udarja kot zapestje, kolo se vrti kot sklepi kolena in gležnjev, novorojenec sesa dudo kakor prsi? Zatem ponavlja sisteme: ognjene peči posnemajo termodinamiko organizma, teleskopi in mikroskopi posnemajo čutne sisteme ... Nato posnema določena tkiva: železniško, pomorsko, letalsko in električno omrežje posnema živčno tkivo ... nazadnje posnema samo DNK ...

Poznamo še en skriti mimetizem: tehnika, izenačena s telesom, nazadnje prodre v skrivnost njegovega razmnoževanja. V tem primeru govorimo o biotehnologiji. Aparati, ki izhajajo iz telesa in nosijo zelo ustrezno ime, se danes vračajo nazaj k njemu. Njihova zgodovina pripoveduje, kako predmeti, ki jih proizvajamo, razkrivajo, enega za drugim, dosežke življenja. Nekoč sem to poimenoval eko-darvinizem tehnike. Danes po vaši zaslugi razumem, da kultura nadaljuje in ponavlja narav-

E. Dolinar: Vsi moji studenci so v tebi, bron.

ni darvinizem. Odslej vas imenujem za novega Darwina človeških znanosti.

Z dvema izjavama želim dopolniti sliko mimetizma, ki jo opisujete. Prva se nanaša na psihologijo. Če bi za vajo ali iz potrebe skušali z največjo iskrenostjo v sebi najti tu in zdaj ali na splošno za vse življenje to, kar resnično želimo, ali ne bi za dolgo časa vstopili v drugo črno skrinjico intimne, kjer bi v temnih globinah lastnega jaza taval, ne da bi našli najmanjši odgovor na trenutno ali dolgotrajno vprašanje užitka ali sreče? Tako izgubljene nas popade tesnoba, pred katero se zatečemo v posnemanje, saj nam ni mogoče zdržati, da bi te izjemno tesnobne praznine ne zapolnili v najkrajšem možnem času.

Naj se zdi po drugi strani še tako težko verjetno, toda - ali najstrožja morala ne predstavlja prav tako enostavnega nadomestka za isto praznino? Bolj kot paradoksalno je očitno to: težavna pot morale enako kot lahkotna

pot mimika sta lažje dostopni kot pot iskanja avtentičnega užitka, ki je nedosegljiva. Ker sam ne vem, kaj hočem, zakaj ne bi želel ti-stega, kar si drugi na videz želijo oz. kar mi nalagajo krute norme?

Druga izjava je bolj logična in obenem bolj osebna. Karl Popper nekje pravi, da ni primera teorije, npr. marksizma ali psihoanalize, ki ne bi bila pomanjkljiva. In če teorija ni pomanjkljiva, je to slab znak, kajti naj bo znanost še tako natančna in stroga, priznava, da se vedno najde mesto, kjer teorija ne vzdrži. Znanosti brez falsifikacije torej ni. A tu in tam se sliši govoriti, da je vaš model preveč univerzalen in da se mu torej slabo piše. Govori se, da vaša teorija o dvojniku in mimetičnem rivalstvu ne pozna izjem. Lahko bi jo le potrdili. Ampak, kot pravim, potrebno jo je falsificirati, da bi postala znanstveno veljavna.

Dovolite mi, da to takoj storim. Skoraj trideset let se imam že za vašega prijatelja in vi

mi vračate in izkazuje svojo naklonjenost. Brez strahu pred krivo prisego lahko nocoj pri bogovih pred vsemi oltarji sveta javno prisežem, da do vas nikdar nisem čutil sence ljubosumja ali jeze, pa naj bo moje občudovanje do vas še tako veliko. Imejte me torej, prosim, za pošast, za dvojnika brez rivalstva in torej falsifikatorja vašega modela. Sedaj ga torej lahko prištejemo v strogo natančno znanost. Kaj je lepšega - in v tem se boste z menoj strinjali -, kot da resnični prijatelj igra dovolj slabega prijatelja, da s falsifikacijo dokaže resnico, ki jo je napisal njegov prijatelj?

In ker gre pri tem za vas in zame, zakaj ne bi šli globlje v zaupnost in ne bi priznali, da sem glede ene stvari kljub vsemu ljubosumen na vas? Rodili ste se v¹ Avignonu. Ta izraz me vodi - in spet je tu izjema - k mimičnemu rivalstvu. Tudi jaz, vaš večni dvojniki, prihajam iz mesta, ki se začne na A, a nisem deležen predloga *na* kot vi in neki drugi prijatelj, ki je imel srečo, da se je rodil na Haitiju. Njegovo blagolasje vašim sokrajanom prihrani zev, ki z osovraženo grozo zalazuje tistega, ki je živel v Agenu. V tem primeru si dovolim zeleneti od zavisti. A da dam prednost vam in kaznujem sebe, naj dodam, da naju povezujeta, kot se spodobi, dva mostova, če naju že to skladiščno mesto ločuje: medtem ko vi plešete po avignonskem, smo mi ponosni na naš most-kanal.

Rojena sva na isti zemljepisni širini skoraj kot dvojčka in le Parižani, ljudje z malo posluha, verjamejo, da imava isti naglas in govoriva isto južno narečje. Zanje je Francija namreč ločena le na sever in jug in ne tudi - kot za naju - na zahod in vzhod. Mi, Kelti in celo Kelto-Iberi, vi, latinizirani Galci iz Arlesa ali Milana, obljubljeni Svetemu rimskemu cesarstvu. Mi, z Atlantika, obrnjeni proti odprtemu Oceanu, vi, s celine, z notranjim morjem, mi, s pirenejske ograde, vi, z alpskega loka, mi, Akvitanci, Valižani ali Bretonci, vlažni in mili, vi, Sredozemci, vetrovni, ostrti in skopi; mi, Ba-

ski ali Gaskonci, sorodniki Škotov, Ircev in Portugalcev, vi, Provansalci, ronski sosede Rena in Pada. Vi, Zola, Daudet, Giono, mi, Montaigne; vi, Cézanne, mi, Fauré.

Če naju prostor ločuje, naju je tudi združil. Ob koncu zadnje vojne ste se prestrašeni, kot sem bil jaz, izselili pred zločinsko norostjo evropskih narodov. Brez dvoma ste zato, da bi lahko o njej bolje razmišljali, med vaše telo in smrtno nasilje nagonsko postavili razdaljo. In kakor vam jaz občuteno pripovedujem o francoskem podežlju pred vojno, vi pogosto z isto nostalgijo govorite o Združenih državah, kot ste jih spoznali tedaj: kot o krščanski deželi, ki je bila kot naša in je imela kot naša močno kulturo podeželja. V iskanju miru ste prav med prvimi postali to, kar smo odtlej morali postati vsi: mešanci kultur in državljani sveta.

Pridružil sem se vam šele dvajset let kasneje. Se spominjate parnikov in dolgotrajnih, blagodejnih voženj preko Atlantika, ki telesu niso prizadejala nobenih časovnih zamikov? S tem, ko smo izgubljali čas, smo ga pridobivali, medtem ko ga danes izgubljamoprepričani, da ga smo ga - natlačeni v letalih - prihranili. Od tistega trenutka sem delil z vami nekaj vaših prehajanj iz kampusa v kampus, z vzhoda na zahod. Se spominjate snežnih metežev v Buffalu, zim, ko smo na cesti razbijali led in so nam snežni zameti, nakopičeni z Velikih jezer, včasih preprečili izstop iz hiše? Se spominjate svetlečih jeseni v Baltimoru, indijanskih poletij, ko so rdeči odtenki jesenskega listja v nebo pošiljali svetlobo, ki je ne pozna niti njegova modrina? Se spominjate vlažnih vročin Teksasa in gozdov Karoline? S kakšno žalostjo se bom moral zaradi bližajoče se starosti kmalu odreči veselju, da bi vas mogel ponovno pričakati na obrežju Pacifika med zalivom San Francisca in oceanom!

Kakor vaša misel povezuje različne discipline, tako je vaše življenje v teku let preho-

dilo to prostrano celino. Poznate njen prostor, bolj kot kdor koli poznate njene kreposti, skrajnosti, veličino, čustva, religije, politiko, kulturo. Dan za dnem sem vas poslušal in se učil o Združenih državah in mnogokrat si zaželim, da bi po Alexisu de Tocquevillu, na čigar sedežu danes sedim, vi napisali sodobno in veličastno nadaljevanje dela *Demokracija v Ameriki*. Spomini vašega življenja nam dolgujejo to zadnje delo.

Prečkali ste ocean, da bi pobegnili nasilju. Predvsem vi in jaz, vaš dvojniki v senci, o njem ne govoriva brez pomena. Od leta 1936, ko sva bila oba stara približno deset let, smo mi - in tega nikdar ne bom mogel pozabiti -, redki otroci rešencev prve svetovne vojne že sprejemali begunce iz Španije, rdeče in bele, dvojčke, pobegle pred strahotami državljanske vojne, ki je naznanjala ponovitev grozot, ki so jih doživeli naši starši. Nadaljevanje je bilo kot plaz: se spominjate beguncev s severa, ki jih je leta 1939 v beg pognal Blitzkrieg, se spominjate bombnih napadov, taborišč smrti, holokavsta, civilnih bojov med brambovci in uporniki, osvobodilnega boja, veselega, a ostudnega v svoji prikriti krvavi sovražnosti, se spominjate Hirošime in Nagasakija, katastrof za razum in za svet? Izoblikovana v takšnih strahotah je morala naša generacija za nameček nositi orožje še v kolonialnih vojnah, kot na primer v Alžiru. Delila sva vojno otroštvo, vojno najstništvo, vojno mladost, ki jim je sledilo vojno starševstvo. Globoka občutja, lastna naši generaciji, so nam podarila telo nasilja in smrti. Strani vaših besedil izhajajo iz vaših kosti, vaše ideje vrejo iz vaše krvi in vaša teorija iz mesa. To je tudi razlog, gospod, da sva vi in jaz, neločljivo povezana z najinimi vojnimi telesi, v teh letih prejela dušo, polno miru.

Nekega dne vas bodo zgodovinarji prišli prositi, da razložite nerazložljivo: orjaški val, ki je poplaval naše 20. stoletje in katerega nasilje je žrtvovalo ne le na milijone mladih lju-

di med prvo svetovno vojno in na desetine milijonov med drugo - po edini veljavni definiciji vojne, po kateri se krvoločni starci na eni in drugi strani meje dogovorijo, da bodo sinovi enih pripravljeni usmrtiti sinove drugih v obliki kolektivnega človeškega žrtvovanja, ki ga kot veliki duhovniki peklenskega kulta vodijo ti jezni očetje in jih zgodovina imenuje državni voditelji - ki je, torej, da bi svoje gnusobe okronal s ščepcem grozovitosti, s preobratom brez primere žrtvoval ne le svoje otroke, temveč tudi svoje prednike, otroke naših najsvetejših prednikov, hočem reči ljudstvo, ki je še prav posebno verno, ljudstvo, kateremu je Zahod v podobi Abrahama dolžan obljubo, da se bo človeško žrtvovanje končalo. V pošastnem dimu, ki se je vil iz taborišč smrti in ki naju je skupaj z vzdušjem na Zahodu oba dušil, ste nas naučili prepoznati tisti dim, ki izhaja iz človeških žrtvovanj staroveškega politeističnega divjaštva, prav ti stega, katerega nas je judovsko in nato krščansko sporočilo obupano želelo odrešiti. Vsa ta gnusoba zdaleč presega zmožnosti kakršne koli zgodovinske razlage. Da bi skušali razumeti nekaj tako nerazumljivega, je potrebna antropologija vaših razsežnosti. Nekega dne bomo razumeli, da je to stoletje v nečloveškem in svetovnem merilu razširilo vaš skupnostni in individualni model.

Še enkrat: od kod izvira to nasilje? Vi pravite, da iz posnemanja. Po poljih želja, denarja, moči in slave dežuje isto, dežuje malo ljubezni. In kot je nekoč ob nastanku sveta v praznoti deževalo isto, atomi, besede ali črke, dežuje zdaj posnemanje.

Ko vsi želijo isto, se vname vojna vseh proti vsem. Ko sovražno ljubosumje dvojnike in dvojčke kot brate sovražnike postavlja ene proti drugim, ni mogoče še nič reči. Skoraj z božansko učinkovitostjo zavist pred seboj po svoji podobi ustvarja lastne like: trije Horaciji so podobni trojnemu Kuriacijem. Montegi posnemajo Kapulete, sveti Jurij in sveti

Mihael oponašata zmaja. Os dobrega po komaj obrnjeni podobi simetrično deluje na os zla. Če je spopad tako splošen, da s posnemanjem prekriva ves prostor, obstaja nevarnost, da do zadnjega uniči vse vojščake. Prestrašeni zaradi možnosti samoizničenja vrste se vsi vojskujoči v krizi obrnejo proti eni sami osebi. Množica ljudi umori edinstvenega človeka s tolikokrat ponovljeno kretnjo, da morilci sploh ne vedo, kaj delajo.

Do tu ni mogoče še ničesar reči, saj nepotrebna pripoved ves čas ponavlja isti refren, enolično moro posnemanja in umora, ki jo na splošno imenujemo zgodovina. Ničesar ni mogoče povedati, ker pod tisočericimi barvami zgodovinskih okoliščin skrivamo - slepi ali hinavski - enoličnost sporočila brez kakršne koli informacije. Zgodovina skriva podatkovno praznoto, ki izhaja iz kopirane enoličnosti nasilja, za kalejdoskopom svoje jeze, za lažnim bliščem harlekinovih oblačil.

Šele na tem mestu se začne zgodba, ki jo obenem pripoveduje Knjiga sodnikov (Sod 11,34-40) in grška tragedija in ki jo lahko povem tudi jaz sam. "Če zmagam to vojno," prosi poveljnik vojske Jefe, "bom Gospodu v žgalno daritev daroval prvega, ki ga srečam." "Če se ponovno dvignejo vetrovi in se moja jadra obrnejo proti Troji," roti poveljnik flote Agamemnon, "bom na Neptunovih oltarjih žrtvoval prvega, ki mi pride naproti." Dober veter zajame jadra grškega bojnega ladjevja in ta oče, kralj kraljev, vidi, kako mu naproti prihaja hči Ifigenija. Židovska vojska potolče Amónove sinove in slaveč zmago v Micpi pripleše iz hiše s tamburinom v roki Jefejeva hči in vsa vesela steče k svojemu zmagovitemu očetu, ki pretrga svoja oblačila. Na turobnih poljih vojn in prepira so isti ti, ki stojijo eni proti drugim - oboji stremijo za istim. Brez novic in brez informacij se torej vse do neba dviga skrajno neverjetno sporočilo, višek groze in krutosti. Najbolj plemeniti očetje postanejo najhujši. Življenje, čas,

okolščine in zgodovina na slepo srečo izberejo osebo, ki bo prva prišla naproti. Bog Baal in Minotaver, zaprt v kretske labirint, požirata prvorojence kartažanskih in atenskih plemičev. Fante in dekleta, vedno otroke. Zdi se, da je žrtev nasilja vedno izžrebana, a vselej je tisti, ki najbolj trpi, najmlajši, in s tem je razkrita skrivnost vojne, ki sem jo tudi sam uganil: pobjo nasledstva, ki ga pod krinko naključja upravljajo ti podli očetje.

V drugi enoličnosti človeškega žrtvovanja, ki se bo odslej neprestano ponavljalo, prvo resnično novico prinese Abraham, naš vsaj posvojeni prednik, ki v trenutku, ko hoče zaklati svojega sina Izaka, zaustavi roko, ker zasliši glas Gospodovega angela (1 Mz 22,10-13). Ta primer še bolj nazorno pokaže, da sta Jefe in Agamemnon svoji hčeri žrtvovala nalašč in da sta svojo odvratnost skrila pod krinko naključne izbire tistega, ki bo prišel prvi. Podobno so se v nevihtni noči pretvarjali tudi neki drugi. Usmiljenje in monoteistična pobožnost temeljita na prenehanju človeškega žrtvovanja, ki ga nadomesti živalska žrtev. Strela nasilja spremeni smer in usmiljeno prizanese otroku. Mimogrede - da podprem še vašo idejo o udomačitvi živali -, ali ste opazili ovnove rogove, ki so se zapletli v grm? Mar to pomeni, da je zver že zatajila svojo divjost?

Drugo novico je prineslo Kristusovo trpljenje, v katerem v smrtnem boju reče: "Oče, odpusti jim, saj ne vedo, kaj delajo". Dobra novica je v nedolžnosti žrtve, v grozljivosti žrtvovanja in v odpiranju oči slepim krvnikom. Tretjo novico ste prinesli vi, ki razkrivate resnico, ki je skrita našim in njihovim očem.

Četrto, ki je vse do danes še manj poznana, čeprav oglušujoča, bi bilo potrebno na široko razviti. S tiskano besedo in s sliko mediji danes ponovno povzemajo človeško žrtvovanje, ga uprizarjajo in ga kot brezumni množijo do te mere, da je naša civilizacija prekrita z barbarsko melanholijo ponovitev, ki povzročajo veliko nazadovanje v hominizacijskem

smislu. Najbolj napredne tehnologije potiskajo naše kulture v starodavne dobe žrtvenega politeizma.

Pravite tudi, da so se ob odkritju žrtvenega mehanizma uporabljala podobna sredstva. Resnično, danes obredov ubijanja ljudi več ni, razen na naših ekranih, vsak dan, razen na naših cestah, in to zelo pogosto, razen včasih na naših športnih igriščih in v boksarskih ringih. Kljub vsemu razmišljam, če ustavni zakon - zaradi katerega smo z umora prešli na klanje in se je naš bes s človeške žrtve prenesel na žival - ne prenaša našega nasilja danes na predmete, ki izhajajo, kot sem omenil, iz naših teles v procesu, ki je kopija vašega mimetizma. Pred nekaj tedni smo v Franciji že drugič doživeli upore brez mrtvih, razbrzdano nasilje brez smrtnih žrtev. Ali smo mi starci, priče vojnih grozot, ki jih je v nasprotju z Abarhamovim in Jezusovim sporočilom zgodovina učila o grmadi Ivane Arške ali Giordana Bruna, videli, kako omenjeni uporniki zaradi mimetizma zažigajo samo avtomobile, ali smo videli, kako proti njim postavljena policija prizanaša človeškim življenjem? V tem vidim nepogrešljivo nadaljevanje vaše antropologije, kjer je nasilje nekoč prešlo s človeka na žival, sedaj pa z zveri, ki je v mestih ni več, na tehnične predmete. V uporih gorijo drugačni konji.

Žrtvovanje nas kot povratnik ne neha zasledovati. Zakaj? Kot otroke so nas v šoli učili, da so Zevs, Artemida in Apolon poselili Panteon s staroveškimi religijami. Zaradi tovrstnih napačnih poimenovanj pozabljamo, da so v očeh starih narodov obstajala le določena božanstva posameznih mest. Efeška Artemida pokritih prsi se je razlikovala od Amazonke nekega drugega mesta. Apolon je kraljeval v Delfih in Atena v ekskluzivni skupnosti Atencev. Njihova lastna imena so med seboj povezovala lokalne skupnosti.

Ali so ti predniki verovali v tako poimenovana božanstva? Ne. Noben glagol v nji-

hovem jeziku ni označeval vere. Gotovo so vanje verovali na podoben način kot danes - z menoj vred -, goreče spremljamo podvige naših regionalnih ali državnih rugby moštev ali podobno kot sodržavljan prizna svoje zaupanje v Republiko. Tovrstno verovanje zaznamuje pripadnost. V senci Partenona Atena simbolizira eponimno območje, tako kot nogometno ali drugo moštvo označuje druge niše. Zgodi se, da se pred divjimi vojaki, ki zmerjajo z rasističnimi izrazi in nečisto krvjo, zavihti okrvavljena zastava. Iz teh pripadnosti izhaja vse zlo sveta. Stalni spopadi med mesti in cesarstvi so uničili Grčijo, Egipt in Rim in v treh zaporednih vojnah so zahodni nacionalizmi skoraj pobili same sebe. Na srečo je naša generacija izumila Evropo, ki prvič v zgodovini Zahoda že šestdeset let živi v miru. Vaš ubijalski politeizem sakralnega posplošujem jaz na militantne in bojne religije pripadnosti. Vera jih obrabljen opusti.

Politeizmi in z njimi povezani miti vežejo skupine s krvavo učinkovitostjo, a ta rešitev, ki je nujno začasna in ki ima vedno nov začetek, se izrabi, medtem ko zaradi nje propadajo civilizacije. Antika je propadla zaradi svojih religij. Ko se je pojavilo judovsko krščanstvo, je v posameznikih počasi pognalo korenine vere. Pred sv. Avguštinom in Descartesom je sv. Pavel iznašel univerzalni *ego*.

Dve vrsti religij sta: antropologija in sociologija so izčrpali pomen tistih religij, ki tvorijo pripadnost in kjer vladata nasilje in sakralno. Izraza *sociologija* in *politika religij* pa sta za osebne religije kot oksimoron. Ločevanje med mono- in politeizmom se ne omejuje le na verovanje v enega ali več bogov, temveč označuje bolj korenito ločnico med verovanjem in vero, med družbenim in individualnim. S tem ko evangelij priporoča ločitev Boga od cesarja, loči osebo od njene skupine. Cesar obvladuje "nas", Bog se obrača k "meni", možnemu viru moje vere vanj, ne glede na prostorske omejitve. Dolžan sem da-

E. Dolinar: Že sem čist zaradi besede, ki si mi jo povedal, les.

vek družbi, ki ji vlada cesarska oblast, in moja duša je rešena. Ker v svetu zanjo ni prostora, nova religija svojo svetost ustvari v intimi notranjosti.

Obenem ta religija ustvari tudi Cerkev, ki se sprva zapre v katakombe ob grobove, ne samo zato, da bi ubežala preganjanju Rima, temveč tudi zato, da bi se skrila pred popol-

noma obrabljeno nasilno družbo in poskusila ustvariti novo skupino, ki bi skaralno pripadnost zamenjala za občestvo svetnikov. Vidim jih, prve kristjane, aristokratske dame, sužnje, tujce iz Palestine ali iz Jonije, kako ne glede na razlike v spolu, razredu ali jeziku svoj pogled in svojo pozornost nenehno usmerjajo na podobo nedolžne žrtve in si med seboj raje

kot raztresene ude linčanja delijo simbolično hostijo. Mar ne bi zamenjali družbe, če bi razumeli to dejanje?

Ali lahko prekratka zgodovina sodi o tem, ali je Cerkev to stavo dobila ali ne? Vem le, da si vsaka družba – in ta še toliko bolj kot druge – takoj, ko je rojena, naloži na pleča potrebo po usmerjanju svojega neizbežnega nasilja. Nobena skupina ne ubeži temu neizprosnemu zakonu, celo ne skupina teologov, filozofov, znanstvenikov, zgodovinarjev, akademikov ..., ki je prav toliko preganjska kot katera koli druga skupina. Skupinska moč nasilja in sakralnega prekaša nežne kreposti posameznika in hitro poruši občestvo svetnikov. Ali je možno ubežati posnemanju, rivalstvu, slepim mehanizmom grešnega kozla? Ti, ki naj bi se borili za Boga, podležejo in ubijajo že samo za Cezarjevo senco. Sredi verskih vojn je Montaigne zapisal, da izmed tisoč besnih mož ne bi mogel najti niti enega, ki bi priznal, da je ubijal iz vere. Nasilje se vselej vrača med nas in tudi med božje. Še danes doživljamo vračanje teh povratnikov.

Razumevati religijo kot družbeno ali zgodovinsko dejstvo še zdaleč ne kaže na znans-tven pristop. Nasprotno – je del sodobnega nazadovanja k žrtvenim religijam starega veka. Znanost se na tem mestu prepušča isti zaslepljenosti kot mediji; pri obeh je Bog mrtev in naša dejanja se vračajo k starodavnim religijam. Odkar je monoteizem utihnil, smo spet postali politeisti in tavamo med povratniki človeškega žrtvovanja.

Zakaj vsak dan opoldne in zvečer televizija tako ustrezljivo prenaša trupla, vojne in atentate? Zato ker se občinstvo zgosti ob pogledu na prelito kri. Bojazljivci za druge, mi, drugi, strmimo pred nasiljem povratnikov. Žrtveni politeizem je za skupino tako dobro vezivo, da bi ga najraje poimenoval "naravno kulturnega". Izraelovi pisatelji-preroki so dobro poznali ta usodni preobrat žrtvovanja v družbi, ki nikakor ne zmore živeti zahtevnosti monoteizma,

ki žrtvovanja ne dopušča. Danes se dogaja podobno kot v bibličnih časih. Samo prerok nas lahko opomni. Moramo vas poslušati.

Dve vrsti religij sta: kulture skoraj naravno tvorijo religije sakralnega, ki se razlikujejo od tistih, ki jih skupine prenašajo le s težavo, ker kot svete prepovedujejo umor. Monoteizem je neobičajen in ga je zaradi nevzdržne izjeme težko živeti. V sebi nosi najbolj uničujočo kritiko sedanjih politeizmov, ki se v svoji usodnosti nenehno vračajo. Sveto je kritika sakralnega, tako kot je monoteizem kritika malikovanja.

Vi ločujete vero od zgodovinskih zločinov, tudi tistih, ki so bili storjeni v božjem imenu, a ne zato, da bi opravičili religijo, marveč zato, da bi vzpostavili resnico, katere kriterij je nikoli prelivati krvi.

Ko takole razmišljamo, ugotovimo, da vpeljujete razum na področja nasilja, ki so razum na videz izključevala. Po pravici – razum ne pripada nobeni osebi, znanju ali ustanovi. Razum se osvoji z vajo. Seveda se zdi, da je bolj uporabljen v eksaktnih vedah, a ga vi vpeljete na drugače težka področja. Danes pogosto slišimo, da se religijo omejuje na blede in nerazumski fideizem, ki izključuje vsak racionalizem. Kot da je vera izšla iz osladno posladkanega srca in razumu obrnila hrbet. Nasprotno ga vi ponovno povežete z eno naših najvišjih tradicij, kjer eno išče drugo v medsebojni spravitvi.

Zato ste si izbrali nenavadno dolgo pot. Merim pomembnost vaše hipoteze z obsegom njenega vpliva: obnovila je *literarno kritiko*; na začetku sem skušal pojasniti, da od slej drugače beremo grško, renesančno ali klasično tragedijo. A to dejavnost, ki bi zaprta sama vase ostala brezplodna, odložimo zato, da bi po vaši zaslugi bolje premislili tragedije, ki jih živimo. Obnovila je *zgodovino*; odslej drugače razlagamo ustanovitev Rima, spopade, gibanja množic, revolucije. A to dejavnost, ki bi zaprta sama vase ostala brezplod-

na, odložimo zato, da bi po vaši zaslugi bolje razumeli grozo našega dvajsetega stoletja. Obnovila je tudi *psihologijo*; če trikotnik *à la française* osveži branje romanov 18. in 19. stoletja ter njunih romantičnih laži, takoj odložimo dejavnost, ki bi zaprta sama vase ostala brezplodna, ker vaš mimetizem omogoča boljše razlago narcizizma, ljubezenskih odnosov, homoseksualnosti; omogoča, da ponovno preberemo psihoanalizo, da bolje razumemo določene mehanizme želja in konkurence, ki oblikujejo naše gospodarstvo. Vam se lahko zahvalimo, da ste vrnili pomen žrtvovanju in s tem ponovno umestili judovsko in krščansko religijo v odnosu do različnih politeizmov; zato se lahko globlje spuščamo tudi v vprašanja *antropologije*, *zgodovine religij* in *teologije*. A takoj spet prenehamo z dejavnostjo, ki bi zaprta sama vase ostala brezplodna, zato da bi mogli po vaši zaslugi bolje razumeti enolične novosti moderne dobe. Za razumevanje našega časa nimamo na razpolago samo novega Darwina kulture, ampak tudi doktorja Cerkve.

Vaša misel me vselej odločno pripelje v današnji čas in prav mudi se mi, da se vrnem k njemu.

Malo prej sem dejal, da naju prostor ločuje, a naju tudi združuje. Prav tako naju zbližuje tudi čas. Oba sva se rodila ob mislih ženske, katere obraz in življenje bi želel s hvaležno pobožnostjo priklicati v spomin. V približno istih letih sva brala Simone Weil; njen genij in strahote vojne so iz te navdahnjene žene, judinje in kristjanke obenem, naredile zadnjo velikih mistikinj, zadnjo filozofinjo, za katero sta imela junaštvo in duhovnost vsaj toliko polnosti, kot življenje samo. Spominjam se, kako so se v Kaliforniji sestajali Nemci in Francozi, sovražniki v času, ki je iz našega spomina izbrisan, in so kasneje postali prijatelji. Skupno so izpovedali, kako so pod zaščito te junakinje, ki se je zaobljubila svetosti, začeli razmišljati o stvareh.

In res - bi mi, šibki moški, lahko živeli, pisali in mislili sami, brez svetih žensk? Vaše delo, gospod, vsakogar, ki ga bere, prepriča v gotovost izvirnega greha, katerega stalnica se vleče skozi zgodovino in nas nenehno sili, da med sabo upravljamo neustavljivo nasilje. V nasprotju z vašim trdim modelom se je vaše življenje obdalo s podobo ženske, ki je bolj nežna, bolj prijazna, nenadomestljiva. Poleg dvanajstih apostolov je sam Kristus potreboval svete žene, med njimi Marijo Magdaleno, da bi ga mazilila z dišavnim oljem, in Marto, da bi ga spremljala v vsakdanjem življenju. Obe figuri sta mu bili potrebni za navdih, h katerima se je žejen zatekal pred puščobo dela. Tista, ki naliva dragoceno nardo in ki si je izvolila boljši del, je bila v sveti zgodovini deležna že dovolj hvale in je bila model velikemu številu posvetnih upodobitev, da jo lahko zdaj zamolčim v prid drugi, o kateri nihče ne črhnje niti besede. Vedno v bolečino, nikoli v čast.

Vidim jo, Američanko, nosilko krščanskega izročila, ki je tako staro kot priseljevanje. Trdna, zvesta, velikodušna, nežna in odmaknjena. Gospa, utelešate kreposti, ki jih stoletja občudujemo v kulturi vaše dežele. Zvestobo, stalnost, moč, nasvet in dobro presojo, tanek čut za razumevanje čustev drugih, predanost, hitro okrevanje po preizkušnji, vitalnost in bistrovidnost v življenjskih zadevah. Brez vas, brez vaše neponovljive prisotnosti - in to ve le malo ljudi, naj torej to izvedo danes - gotovo ne bi bilo velikih misli, ki jih zdaj opevam, kar ni lahka naloga. Z vašimi otroki in vnuki, katerih prijateljski obrazi so mi v tem trenutku pred očmi, utelešate tudi vez med tem, kar se je ravnokar zgodilo na srednjem zahodu vašega Novega sveta, in med tem, kar se danes v starinskih oblačilih govori v Parizu: francoski državljani, profesor na Standfordski univerzi, na Francoski akademiji, eni najstarejših francoskih ustanov, sprejme v Franciji rojenega ameriškega državljana,

prav tako profesorja na isti univerzi. Če ne bi prisostvovali temu zasedanju in dopolnili trikotnika, bi šlo le za dvojnika, vnovič čudežno brez mimetizma in rivalstva. Povezujete naju zaradi naklonjenosti, ki jo čutim do vašega moža in do vas samih. Povezujete tudi najini deželi, katerih prijateljstvo neskončno slavim. O tem, da je to prijateljstvo prestalo preizkušnjo prehodnih oblačnosti, lahko priča najbolj tesna od vseh vezi sama.

Na vaših ramenih počiva most sveta. Mir bo vladal, človeštvo se bo zgradilo in sestavilo ne toliko zaradi mednarodnih pogodb in politike, prava in trgovskih izmenjav, ampak iz ponižnih ljubezenskih vezi, ki so jih stkale žene v zakonih brez meja. V njihovih ognjiščih odzvanjata, o, lepota, dva materina jezika. Iz mešanice zvokov se bo v prihodnje odprla harmonija, ki bo namnožila strune in brvi med kulturami. Gospa, že dolgo poslušam most vašega glasu ...

Gospod, vračam se k vam, ki ste iznašli najplodovitejšo hipotezo 20. stoletja. Zadržal sem se v zaupnostih, ker sem težko nosil dvigovanje k veličini stvari, ki jih izrekate. Da bi nam v spominu ostala vsaj ena izmed množice stvari, ki se jih iz nje lahko naučimo, bom končal s tole:

S krvjo prepojene cunje in grozljivi udi so vzbujali grozo na začetku mojega govora. Iz njih ste posplošili žrtvena dejanja, ki se jim znane kulture predajajo. Hemoglobin curlja iz teles človeških in živalskih žrtev, skratka iz kolektivnih umorov, ki ste nam jih neopopravljivo priskutili. Zgodbe o obsodbah žrtev in oprostitvah morilcev lažejo, ko o tem poročajo. Učite nas torej, da neresnica spremlja zločin in laž umor. Eden drugemu sledita kot senca. Iz prelite krvi se - sodobni ali antični - rojevajo vselej lažni bogovi. Zablada in umor ostajata neločljiva kot dvojčka. Veličasten racionalizem.

Oprostitev žrtve nasprotno privede do neubijanja in do razkrivanja resnice. Iščeš re-

snico? Ne ubijaj. Razkrivanje nedolžnosti je enako izvoru resnice, ki ji je Zahod - po judovskem monoteizmu, grški geometriji in judovskogrškem krščanstvu, ki so vsi kritizirali mite - dolžan edinstveno obvladovanje razlogov in stvari. Iz resnice izhaja morala. Prevzvišeni racionalizem.

Kar naenkrat ste me naučili nekaj, kar je spremenilo moje življenje: ločevati med svetostjo in sakralnim, ločevati nič manj kot med lažjo in resnico. Teologija, etika, epistemologija v treh disciplinah govorijo enoglasno.

Poslušajte, kaj se mi je pripetilo pred petnajstimi leti in je bilo zame skoraj temeljna izkušnja, ki je potrdila upravičenost vaše hipoteze. Nikdar nisem imel pred seboj takih študentov, kot so bili zaporniki iz Fresna ali iz zapora *de la Santé* v Parizu. Za razliko od običajnih učencev imajo ti časa na pretek in kipijo od molčečnosti in pozornosti. Na teh krajih mi ni neprijetno, ker sem sam dolga najstniška leta preživel v internatih, ki imajo zelo podobno arhitekturo kot njihovi zaporniški prostori. Nekega dne so me prosili, naj jim spregovorim o sakralnem. Eden izmed njih se je uprl, češ da se s svetopisemskimi zvitki, s ciborijem in s črnim kamnom vse skrči samo na en dogovor. Vprašanje je bilo, ali gre za dogovor ali ne. Zvest metodi, po kateri okoliščine ne dopuščajo veleumnih razlag, sem jih prosil, naj na vprašanje poskusijo odgovoriti tako, da za nekaj trenutkov pomislijo na smrt. Hitro sem se popravil in dodal, da ne le na smrt, ki bo nujno doletela vse nas, temveč tudi na tisto, ki jo moremo po nesreči ali načrtno prizadejati mi sami. Nenadoma so se trije izmed njih dvignili, kot bi jih pičila kača. "Jaz, jaz vem, kaj je to sakralno!" Bili so obsojeni za umor. Nikdar prej nisem doživel tako poglobljene tišine, dolge in zamaknjene, pred očitnim dejstvom. Obiskali so nas lažni bogovi.

Svetost se loči od sakralnega. Sakralno ubija, svetost pomirja. Ker je nenasilna, se svetost

iztrga zavisti, ljubosumju, ambicijam po veličinah ustanov, ki so zatočišča mimetizma, in nas tako osvobaja rivalstev, katerih obup vodi v nasilje sakralnega. Žrtvovanje pustoši, svetost rojeva.

Vitalna, kolektivna in osebna - ta ločitev prikriva drugo, spoznavno ločitev lažnega in resničnega. Sakralno združuje nasilje in laž, umor in neresnico. Njegovi bogovi, ki jih skupine izoblikujejo v jezi, smrdijo po ponaredku. Ravno obratno pa svetost uglaši ljubezen in resnico. Nadnaravni izvor resničnega, ki ga modernost še ni zaslutila, pomeni, da govorimo po pravici le, če ljubimo nedolžno. Resnično odkrivamo in ustvarjamo le, če želimo postati sveti. Na sejah, med katerimi mi je bilo žal, da vas ni z nami, je naša družba nedavno omahovala glede definicije besede religija. Vi ločite dve družini religij. Tiste, ki poblaznele množice družijo ob nasilnih sakralnih obredih in ki proizvajajo številne lažne in potrebne bogove, ter tiste, ki odkrivajo laži prvih in zaustavljajo vsakršno žrtvovanje, da bi človeštvo potisnile v svobodno in kontingentno dogodivščino svetosti, da bi človeštvo pognale v sveto in kontingentno dogodivščino svobode.

Želel bi končati s tem, kar le malo ljudi sliši v času svojega življenja in česar nisem izrekel še pred nikomer: gospod, kar pravite vi v svojih knjigah, je res. Kar pravite, daje

življenje. Žrtvovanje izčrpa in kmalu se bomo borili le proti enemu samemu sovražniku, stanju, v katerega smo želeli spraviti sovražnika, ko smo se nekoč sami bojevali. Potem bo smrt, edini sovražnik v novi bitki, premagana in bo pustila prostor vstajenju in nesmrtnosti.

Gospa stalna tajnica, dovolite mi, da za konec opustim obredno vikanje. Ponosen, da te štejem za enega izmed nas, vstopi zdaj, moj brat.

1. Pariz, četrtek 15. decembra 2005, Vir: Francoska akademija, spletna stran: <http://www.academie-francaise.fr>
2. Prim. lat. Caprae palus. Na tem mestu naj bi Romul skrivnostno izginil v nevihtnem oblaku. Po nekaterih razlagah naj bi ga ubili in razkosali patriciji, po drugih pa naj bi se dvignil v nebo in bil vzet med bogove. Plutarh, Vzporedni življenjepisi I, Ljubljana, DZS, 2004.
3. Lat.: suffragium – volilni glas; sufferre – prenašati, trpeti (koren besede: sufferre, trpeti)
4. Carte de Tendre et de Haineux bi lahko prevedli zemljevid Nežnega in Zlobnega, ki se nanaša na Carte du Tendre, gravuro iz 17. st., objavljeno v romanu Clélie, Madeleine de Scudéry, kjer so v obliki vasi in poti zarisane različne stopnje ljubezenskega življenja.
5. Bralca vabim, da namesto francoskih mest Avignona in Agena bere Vrhnika in Vrtojba. Avtor se namreč igra z blago in neblagglasno rabo predlogov *en in à*, čemur je morda dovolj blizu slovenski primer *rojen na Vrhniki in rojen v Vrtojbi* (op. prev.).